

Politikos filosofija

LIBERALIZMO FILOSOFIJOS PARADOKSAI

Alvydas Jokubaitis

Vilniaus universiteto
Politikos teorijos katedra
Vokiečių g. 10 LT-01130 Vilnius
alvydas.jokubaitis@takas.lt

Santrauka. Straipsnyje siekiama įrodyti, kad po Johno Rawlso Politinio liberalizmo pasirodymo būtina naujai pažvelgti į liberalizmo filosofijos tapatumą. Liberalai neturi savarankiškos moralės ir politikos filosofijos. Jų filosofinis tapatumas grindžiamas ne pozityvia doktrina, bet oponentų kritika. Norint suprasti liberalizmo filosofiją, reikia išsiaiškinti jos santykį su neliberaliomis doktrinomis. Liberalų moralės ir politikos filosofija priklauso nuo neliberalių pažiūrų kritikos. Liberalizmo filosofija susiduria su neįveikiamais paradokais: 1) politinis liberalizmas sulygina liberalus ir neliberalus, taip neleisdamas užtikrinti liberalizmo politinės filosofijos išskirtinumo, 2) iš liberalų pripažįstamo moralinio individualizmo nebūtinai seka liberalizmo moralės filosofija, 3) liberalų moralės filosofija pasižymi esminiais trūkumais, kuriuos įmanoma įveikti tik remiantis neliberaliomis moralės filosofijomis, 4) savo idėjinį tapatumą liberalai gali užtikrinti tik pasitelkdami ideologiją, o ne filosofiją. Tai, kas vadinama liberalizmo filosofija, yra pilietinės religijos variantas.

Pagrindiniai žodžiai: politinis liberalizmas, moralinis liberalizmas, ideologija, pilietinė religija

Apie liberalizmo politinę filosofiją sunku kalbėti dėl jos formų įvairovės. Norintys pažinti liberalizmą vietoj filosofijos dažniausiai nukreipiami į filosofijos istoriją. Vietoj filosofinio klausimo „kas yra laisvė?“ siūloma atsakyti į filosofijos istorijos klausimą „kas yra liberalizmas?“ Manoma, kad norint pažinti liberalizmą būtinai reikia studijuoti jo istoriją. Norintys pažinti liberalizmą įtraukiami į ilgas filosofijos istorijos diskusijas, kurios niekada nesibaigia tuo, kas žadėta – liberalizmo esmės pažinimu. Taip atsitinka todėl, kad filosofai elgiasi priešingai negu istorikai. Filosofai mano, kad į klausimą, kas yra liberalizmas, būti-

nai reikia atsakyti kokia nors nauja teorija. Jų tikslas – peržengti filosofijos istorijos darbuose randamas liberalizmo sampratas. Tikras filosofas turi sukurti naują teoriją, paskui ją sukritikuoti, o paskui sukurti šios kritikos kritiką, ir taip toliau į begalybę. Liberalizmo istorikai gyvena pasenusių teorijų pasaulyje. Filosofai būtinai turi sunaikinti nusistovėjusį požiūrį, o istorikai tik kartoja senas tiesas apie liberalizmą. Filosofai taip dažnai keičia savo pažiūras, kad pasidaro neįmanoma pasakyti, kas sudaro liberalizmo filosofijos esmę.

Įtraukdami į ilgas istorijos studijas, liberalai elgiasi prieš savo pačių filosofijos

principus. Vienas svarbiausių liberalizmo politinės filosofijos principų yra visumos išskėlimo prieš dalį kritika. Liberalams individas būtinai yra pirmesnis už visuomenę. Šis įsitikinimas sukuria nenuoseklumą: liberalai kalba apie individo pirmenybę prieš visuomenę, bet kartu yra įsitikinę, jog tai visą liberalią visuomenę liečiantis principas. Jeremy Benthamas pagarsėjo teiginiu, kad nėra bendruomenės ir galima kalbėti tik apie atskirus individus. Tai rodo liberalams būdingą norą išvengti samprotavimų apie visumą, nes tie samprotavimai, jų nuomone, veda į neleistiną kolektyvizmą. Kai kas nors sako „visuomenei reikia“, liberalai būtinai reaguoja, kad ko nors reikėti gali tik individams. Tačiau šis principas negalioja perėjus prie liberalizmo politinės filosofijos pažinimo. Liberalizmas kaip visuma tampa svarbesnis už atskirų filosofų darbus. Liberalūs filosofai siūlo gilintis į liberalizmo istoriją, tačiau kartu mano, kad jų tikslas – sukurti naują teoriją, netelpančią į tradicinius rėmus.

Norint suprasti liberalizmo filosofiją, būtinai reikia išsiaiškinti jos santykį su neliberaliomis teorijomis, kurios paradoksaliai yra vienas iš svarbiausių jo tapatumo elementų. Nuolatos kalbėdami apie individo laisvę, liberalai priklauso nuo ją įprasminančių neliberalių įsitikinimų. Tai rodo du pagrindiniai dalykai. Pirma, liberalų filosofija yra prasminga tik todėl, kad neliberalams suteikiama teisė gyventi pagal savo neliberalius įsitikinimus. Antra, liberalai neturi savarankiškos moralės filosofijos ir savo tapatumą kuria tik kritikuodami neliberalius moralinius įsitikinimus. Richardas Rorty sako, kad liberalai po Johno Rawlso *Politinio liberalizmo* nuo filosofijos siūlo pereiti prie politikos (Rorty 1991: 191). Tai paviršutiniškas

Rawlso koncepcijos skaitymas. Remiantis šio autoriaus politinio liberalizmo samprata, galima bandyti įrodyti daug stipresnę tezę – liberalai neturi moralinio ir politinio tapatumo. Šį dalyką galima pamatyti tik po Rawlso *Politinio liberalizmo* pasirodymo. Tik po šio autoriaus darbų tapo aišku, kad liberalai turi didelių tapatumo problemų. Šis autorius įrodė, kad gyvendami liberalioje visuomenėje liberalai negali turėti tik jiems būdingos politikos sampratos, bet turi sutarti su neliberalių įsitikinimų žmonėmis. Jo pasiūlytą liberalizmo politinės filosofijos analizę galima pratęsti. Galima teigti, kad liberalai neturi jų tapatumą formuojančios filosofijos. Jie turi tik nesibaigiančią kitų moralės sampratų kritiką. Galima bandyti įrodyti, kad liberalai neturi tik jiems būdingos moralės ir politikos sampratos.

Neliberalus liberalizmas

Liberalūs filosofai negali pasiekti aiškaus jų filosofijos esmės supratimo. Tam trukdo nesibaigiančios, į skirtingas stovyklas nuolatos padalijančios, bet liberalizmo esmės taip ir neatskleidžiančios diskusijos. Liberalai būtinai privalo turėti kokį nors, bent jau provizorinį, savo doktrinos supratimą, nes kitaip jie negalėtų savęs priskirti liberalizmui. Į liberalizmo politinės filosofijos branduolį dažniausiai įrašomas ribotas principų skaičius. Liberalai, tarkime, negali pripažinti kolektyvo pirmenybės prieš individą, moralinio autoriteto pirmenybės prieš moralinį pliuralizmą, religinės tiesos pirmenybės prieš teisingumą. Jų politinės filosofijos branduolį sudaro du pagrindiniai principai – individo laisvė ir politinė lygybė, kuriuos galima suvesti į vieną – politinės lygybės – principą. Iš šio

principo nesunku išvesti kitus liberalizmo filosofijos principus – individualizmą, pliuralizmą, toleranciją, žmogaus teises, nešališkumą, negatyviąją laisvę, teisės valdymą, privatumo ir viešumo sferų atskyrimą, teisingumo pirmenybę prieš gėrį. Į liberalių vertybių sąrašą dažnai įrašoma laisvoji rinka ir demokratija. Tačiau tai tik priemonės, o ne liberalizmo filosofijos branduolys. Liberalai bijo laisvosios rinkos ir atstovaujamosios demokratijos padarinių. Laisvoji rinka jiems yra piliečių laisvę užtikrinantis mechanizmas, tačiau jie bijo, kad jos rezultatai gali tapti iššūkiu piliečių socialinei lygybei. Atstovaujamają demokratiją jie pripažįsta kaip svarbią laisvos visuomenės sąlygą, tačiau taip pat bijo, kad rinkimų rezultatai gali tapti iššūkiu piliečių laisvei. Šis provizorinis liberalizmo esmės apibūdinimas nedaug pasako apie liberalizmą, nes laisvę ir lygybę pripažįsta ir kitų politinių ideologijų atstovai. Tas pat ir su visais kitais pirmiau išvardintais principais. Neįmanoma sukurti aiškaus liberalizmo esmės apibrėžimo, po kuriuo negalėtų pasirašyti neliberalai. Liberalai neturi savo moralinių ir politinių principų, kuriais nesinaudotų kitų filosofijų atstovai. Tikras liberalios demokratijos liberalas apie politiką kalba taip pat, kaip ir neliberalai. Būtinai bendras sutarimas dėl teisingumo, laisvės, lygybės ir pliuralizmo reikšmės.

Susidūrę su laisve ir nuo jos neatsiejamu moraliniu pliuralizmu, liberalai priversti pripažinti, kad norėdami pateisinti savo kaip laisvės gynėjų vardą jie negali jaustis išskirtiniais liberalios visuomenės veikėjais. Šio dalyko supratimą geriausiai rodo Rawlso politinio liberalizmo koncepcija. Šio autoriaus nuomone, liberali visuomenė negali būti kuriama remiantis

moraliniu liberalizmu. Vien tik liberalus ginančios liberalios visuomenės idėja būtų nesusipratimas, nes bendrus liberalios demokratijos principus turi ginti ir neliberalių įsitikinimų žmonės. „Liberaliosios demokratijos“ terminas taip pat yra nesusipratimas, nes juo vadinama santvarka negali būti kuriama tik pagal liberalų moralinius, kultūrinius ir ekonominius įsitikinimus. „Liberaliosios demokratijos“ terminas yra tik patogus supaprastinimas, padedantis vieną demokratijos formą atskirti nuo kitų. Norėdami būti nuoseklūs, liberalai turėtų atsisakyti liberaliosios demokratijos termino. Pagarba moraliniam pliuralizmui neleidžia reikalauti, kad visa visuomenė būtų vadinama liberalizmo vardu. Ne ką labiau liberaliajai demokratijai tinka ir Rawlso siūlomas „politinio liberalizmo“ terminas. Akivaizdu, jog kai visuomenė sutaria dėl politinio teisingumo principų, kaip to reikalauja Rawlso teorija, ji negali būti vadinama liberalizmo vardu, nes tai ne tik liberalams skirtas sutarimas. Pagal politinio liberalizmo principus gyvenantys ir jų neatmetantys fašistai ir sovietiniai komunistai neturi savęs vadinti liberalais, bet remiantis Rawlso koncepcija nėra rimtų ir neįveikiamų kliūčių tai daryti.

Rawlsas leidžia suprasti, kad paskutinius du amžius veikę kaip moralinio, kultūrinio ir ekonominio liberalizmo šalininkai, liberalai šiandien turi nutraukti savo ryšius su šiomis liberalizmo formomis. Moralinio ir kultūrinio liberalizmo šalininkai negali savo įsitikinimų paversti visos visuomenės gyvenimo pagrindu, nes tai prieštarauja laisvės, lygybės, moralinio pliuralizmo ir valstybės neutralumo principams. Politinis liberalizmas turi būti neutralus moralinio, kultūrinio ir ekonominio liberalizmo atžvilgiu. Norėdami pateisinti

savo vardą, liberalai negali norėti savo moralę perkelti į politiką, nes tai paneigtų jų propaguojamą valstybės neutralumo ir sąžiningumo idėją. Politinis liberalizmas gali būti apgintas tik atsisakius liberalų pretenzijų į jų išpažįstamos moralės įtvirtinimą. Tam tikru momentu liberalai ir neliberalai turi tapti lygiais piliečiais. Politinio liberalizmo šalininkai negali politiniu lygmeniu teigti savo moralinių įsitikinimų pranašumo. Jie turi teisę save vadinti moraliniais liberalais, bet negali reikalauti, kad save liberalais vadintų visi piliečiai. Tai kertinis politinio liberalizmo akmuo. Politiniu lygmeniu liberalai turi pripažinti tuos pačius teisingumo principus, kaip ir jų kritikai. Rawlso žodžiais, „[v]iešasis protas – pilietinis esminių konstitucinių ir pamatinių teisingumo klausimų svarstymas viešajame forume – turėtų vadovautis politine koncepcija, kurios vertybes galėtų pripažinti visi piliečiai“ (Rawls 2002: 65). Tai reiškia, kad politinis liberalizmas negali būti išpažįstamas tik liberalų, bet reikalauja būti pripažintas neliberalių įsitikinimų žmonių.

Vokiečių teisės ir politikos filosofo Ernsto Wolfgango Böckenförde'o nuomone, „pasaulietiška liberali valstybė gyvena prielaidomis, kurių pati negali užtikrinti“ (Böckenförde 1976: 60). Tai sudaro vadinamojo „Böckenförde'o dictum“ esmę. Šis autorius mano, kad politinis liberalizmas negali išsilaikyti ant savo kojų, nes jam būtina reikia jo paties nesukuriamų moralinių prielaidų. Kitais žodžiais, iš liberalų moralinio individualizmo neįmanoma išvesti politinio liberalizmo. Maža to, iš moralinio individualizmo galima išvesti ir liberalias, ir neliberalias moralės sampratas. Liberalizmo kritikai taip pat sugeba rodyti pagarbą individo laisvei ir lygybei.

Kai, tarkime, apaštalas Paulius siūlo, kad „kiekvienas tegul elgiasi pagal savo įsitikinimą“ (Rom, 14,5) jis nemano, kad visi turi būti liberalai. Panašiai mąsto Rawlsas sakydamas, kad politiniai liberalai negali politinių diskusijų arenoje kalbėti apie savo moralės filosofijos pranašumą. Jų siūloma politinio teisingumo koncepcija reikalauja ir neliberalių įsitikinimų žmonių palaikymo. Ši aplinkybė verčia klausti, ar pritardami politiniam liberalizmui neliberalių įsitikinimų žmonės prieš savo valią netampa liberalais? Galima kalbėti ne tik apie kokį nors atsitiktinį neliberalų poveikį liberalizmui, bet apie politinio liberalizmo priklausomybę nuo neliberalių įsitikinimų žmonių. Nuo pat savo atsiradimo liberalizmas yra gynybinė filosofija, tinkanti ten, kur reikia ginti piliečių laisvę, tačiau visiškai netinkanti moralinėms hierarchijoms kurti. Šioje srityje liberalams reikia neliberalių moralinio mąstymo tradicijų pagalbos. Gindami žmogaus teises, jie neturi savo moralinio tobulėjimo etikos. Šis liberalizmo filosofijos bruožas patvirtina Böckenförde'o mintį, kad liberalizmui reikia ne jo paties sukurtų moralinių resursų. Savo politinės filosofijos pagrindu laikydami žmogaus teises, liberalai susiduria su moralinio ir politinio mąstymo problemomis. Tampa neaišku, kodėl individualizmo šalininkai būtinai turi rinktis liberalizmą, o ne jų oponentų filosofijas.

Liberalai gina politinį liberalizmą, neturintį tiesioginio ryšio su jų moraliniais įsitikinimais. Rawlso nuomone, politinį liberalizmą turi ginti ir neliberalių įsitikinimų žmonės. Tai reiškia, kad politinis liberalizmas nėra susaistytas su liberalizmo moralės filosofija, bet gali funkcionuoti be jos. Šio autoriaus politinė filosofija nereikalauja, kad visi liberalios visuomenės

piliečiai būtų liberalai. Liberalaus politinio režimo sąlygomis neliberalai turi teisę gyventi pagal savo moralinius įsitikinimus. Tai nėra vienintelis Rawlso politinės filosofijos paradoksas. Dar didesnis paradoksas yra susijęs su liberalizmo moralės filosofija. Formuluodamas savo politinio liberalizmo koncepciją Rawlsas leidžia suprasti, kad liberalai turi kažkokį moralinį tapatumą. *Politinio liberalizmo* skaitytojams netiesiogiai pakišama mintis, kad liberalų filosofijos tapatumo problemas galima išspręsti moralės lygmeniu. Tačiau tai nepagrįstas įsitikinimas. Liberalų moralės filosofija yra toks pat paradoksalus dalykas, kaip jų politinė filosofija, ir negali būti suvokiama kaip tapatumo pagrindas.

Moralės filosofija be moralės

Liberalai negali pagrįsti savo tapatumo remdamiesi ne tik politika, bet ir morale. Tai Rawlso nepastebėtas ar bent kiek labiau nesudomines dalykas. Šis autorius mano, kad šalia politinio dar yra moralinis liberalizmas. Tai iš pirmo žvilgsnio visiškai suprantamas, bet pažvelgus giliau – mažai pagrįstas požiūris. Liberalai neturi savo vien tik jiems būdingos moralės filosofijos. Jie kritikuoja kitų moralinius įsitikinimus, bet nesiūlo savo pozityvios moralės sampratos. Jų pozityvumas apsiriboja neliberaliais vadinamų moralinių įsitikinimų kritika. Bet kuri liberalų polemika didelį politinį atgarsį turinčiais moralės klausimais – abortai, eutanazija, pornografija ar homoseksualų santuokos – sukuria iliuziją, kad jie gali pasakyti kažką daugiau, negu sako jų kritika. Iš tikrųjų jie neturi nieko, išskyrus kritiką. Liberalai neturi savo moralės principų, kuriuos būtų galima vadinti liberalizmo moralės

kodeksu. Aišku, galima bandyti įrodinėti, kad kritika, nepasitikėjimas autoritetais, absoliučių principų atmetimas ir reliatyvizmas yra moralės filosofijos principai, tačiau tai silpnas argumentas, nes kritika negali būti rimtos moralės filosofijos tapatumo pagrindas. Moralės filosofijai reikia dorybių ir jų pagrindu kuriamų hierarchijų. Kritikuoti moka ne tik liberalai, bet ir bet kurios kitos, net pačios neliberaliausios moralinio mąstymo tradicijos atstovai. Tą patį galima pasakyti apie nepasitikėjimą autoritetais, absoliučių principų atmetimą ir moralinį reliatyvizmą.

Suprasti, kad liberalai neturi savo moralės sampratos, trukdo kelios aplinkybės. Pirma, liberalai, kaip ir kiti piliečiai, yra moralės subjektai, t. y. jie supranta tradicinių dorybių – tiesos sakymo, savigarbos, atleidimo, draugystės, ištikimybės ar teisingumo – reikšmę. Antra, liberalai negali be ginčų su neliberalių įsitikinimų žmonėmis ir būtent tai sukuria pozityvių įsitikinimų turėjimo išpūdį. Sunku patikėti, kad moralės ginčus mėgstantys žmonės neturėtų savo moralės sampratos. Tačiau būtent taip atsitinka liberalizmo filosofijos atveju. Liberalai neturi savo moralės sampratos. Atidžiau išsižiūrėjus matyti, kad tai, kas vadinama liberalizmo morale, yra ne koks nors aiškiai apibrėžtas kodeksas, bet teisė kritikuoti bet kurį kitą moralės kodeksą. Liberalai jaučiasi galį peržiūrėti bet kurį kodeksą, ir būtent tai sudaro jų moralės filosofijos esmę. Tačiau tai aiškaus turinio neturintis, vien kritika grindžiamas „moralės kodeksas“. Teigdami individo teisę kritikuoti bet kurį įsitikinimą, liberalai rodo keistą savo moralinių įsitikinimų (jeigu juos taip galima vadinti) statusą. Jų moralės samprata kartuoja Rawlso aprašyto politinio liberalizmo matricą ir grindžiama tuo

pačiu principu kaip politinis liberalizmas. Kai kas nors siūlo uždrausti abortus arba eutanaziją, liberalai reaguoja teiginiu, kad apie šių dalykų leistinumą turi spręsti pats individas. Tai prilygsta atsisakymui kištis į moralės ginčus ir viską palikti individo sprendimui. Moralinis liberalizmas šiuo atveju yra tik politinio liberalizmo doktrinos pritaikymo moralei atvejais. Tai, kas vadinama liberalizmo moralės filosofija, yra politinio mąstymo principų perkėlimas į moralę. Liberalų moralės filosofija gali virsti bet kurios, net ir pačios neliberaliausios, moralės pripažinimu, jeigu tik ši kyla iš individo.

Liberalizmo moralės filosofija nesu-
prantama be moralės pabaigos temos. Alasdairas MacIntyre'as teigus, sakydamas, kad modernybė sugriovė tai, kas anksčiau buvo vadinama morale. Jo žodžiais, „...mes iš tikrųjų turime moralės simuliaciją, mes toliau naudojame pagrindines moralės išraiškas. Tačiau dideliu mastu, jeigu ne visiškai, praradome teorinį ir praktinį moralės suvokimą“ (MacIntyre 1985: 2). Šis MacIntyre'o teiginys padeda suprasti liberalizmo moralę, o tiksliau – jos pašalinimą. Tai, ką liberalai vadina morale, yra ne moralė, bet jos simuliacija. Remiantis MacIntyre'o *After Virtue* argumentais, liberalai toliau naudoja atskirus tradicinio moralės žodyno terminus, bet jau neturi to, ką būtų galima vadinti morale. Jie toliau kalba apie moralę, bet iš jos jau likę tik atskiri iš ankstesnių laikų paveldėti žodynai be juos į vieną visumą rišančios moralinio mąstymo struktūros. MacIntyre'o nuomone, klasikinė moralės samprata turėjo tris elementus: neišugdytos žmogaus prigimties sampratą, išugdytos žmogaus prigimties sampratą ir nurodymus, kaip iš pirmosios būklės pereiti į antrąją. Moderniųjų laikų moralės

samprata, įskaitant liberalų moralę, turi tik du elementus. Liberalai neturi išugdytos žmogaus prigimties sampratos, t. y. to, kas žmogų padaro žmogumi. Jie neturi atsakymo į klausimą, kas yra moraliai išsiugdęs žmogus, nes tai pat pradžių palikta atskirų individų pasirinkimui. Jie kritikuoja savo oponentų gėrio sampratas, bet nepasiūlo savo, tik jiems būdingos, gėrio sampratos. Bet kuri politikos ir kultūros kritika tampa morale.

Net susipažinę su plačiausiu šiandien žinomu dorybių sąrašu, nerisime nė vienos grynai liberalios dorybės. Pastarosios atsiranda tik prie dorybių pridūrus predikata „liberalus“ – liberalus teisingumas, liberali tolerancija, liberalus tikėjimas, liberali santuoka, liberalus nešališkumas. Liberalų moralės filosofijos tapatumo reikia ieškoti ne dorybėse, bet požiūryje į jas. Jie rūpinasi ne dorybėmis, bet piliečių teise laisvai rinktis savo įsitikinimus. Panašiai kaip ir politinio liberalizmo atveju, jų moralės filosofiją valdo tas pat politinio teisingumo siekis. Jų politinis mąstymas yra moralinio mąstymo formavimo pagrindas. Tai, ką liberalai vadina morale, yra tik politinio teisingumo principo, kurį Rawlsas suvedė į politinio liberalizmo doktriną, pritaikymas dorovei. Liberalų moralinis mąstymas savo pagrindiniais bruožais atitinka politinio liberalizmo matricą ir šiuo požiūriu negali būti suvokiamas kaip jų moralės filosofijos tapatumo pagrindas. Rawlso išryškintos politinio tapatumo problemos persikelia į moralės lygmenį. Liberalai moralės filosofijos lygmeniu negali pasakyti nieko naujo, ko nebūtų sakę politinės filosofijos lygmeniu. Jie visas moralinėmis vadinamas problemas sprendžia remdamiesi ta pačia politinio liberalizmo matrica. Nėra jokio pagrindo juos vadinti

moralės filosofais, nes viskas išsprendžiama politinio liberalizmo lygmeniu. Moralės filosofų reputaciją liberalai įgyja tik polemizuodami su neliberalių įsitikinimų žmonėmis. Jie apie atskirų individų moralinius pasirinkimus mąsto tais pačiais politiniais principais, kurie sudaro politinio liberalizmo esmę. Kai iškyla klausimas, ar leisti abortus ir eutanaziją, liberalai būtinai reikalauja leisti. Tačiau tai nėra atsakymas į moralės klausimą, nes moralės subjektas turi atsakyti klausimą apie abortų ir eutanazijos ryšį su gėriu ir blogiu.

Kaip jau buvo minėta, liberalai kaip privatūs asmenys gali būti tvirtų moralinių įsitikinimų žmonės, tačiau kaip politikai turi pripažinti, kad bet koks moralinis įsitikinimas yra privatus reikalas. Liberalai ir neliberalai sutaria dėl tų pačių dorybių. Padorę liberalai gali rinktis vadinamąsias tradicines dorybes, tačiau, skirtingai negu neliberalai, jie negali sakyti, kad reikia uždrausti priešingą pasirinkimą. Kalbėdami apie moralę, liberalai toliau mąsto politiškai. Pripažindami teisę į abortus, eutanaziją ar homoseksualų santuokas, jie moralės lygmeniu sako tą patį, ką ir politikos lygmeniu. Jie gali įrodinėti, kad bet kuris iš trijų pirmiau nurodytų dalykų, jų asmenine nuomone, yra moralinis blogis, tačiau kartu samprotauti apie savo politinį neutralumą jo atžvilgiu. Ronaldas Dworkinas teisingai kalbėdamas apie liberalų moralinių ir politinių įsitikinimų vienybę (Dworkin 2011: 1). Tačiau šis įsitikinimų vieningumas atsiranda dėl visai kitų priežasčių, negu jis mano. Liberalai jungia moralę ir politiką, nes jų moraliniai įsitikinimai yra sumodeliuoti pagal politinių įsitikinimų matricą. Liberalų moralės ir politikos filosofija yra tas pat dalykas. Pasinaudojus George'o Hegelio etikos ir moralės

perskyra, galima teigti, kad liberalų etika ir politinė moralė yra suaugę dalykai. Liberalai nevykusiai politinius įsitikinimus bando pateikti kaip etinius.

Pratęsiant Böckenförde'o mintį apie liberalizmo negalėjimą išsilaikyti ant savo kojų be neliberalių piliečių įsitikinimų pagalbos, galima teigti, kad liberalų moralinis tapatumas priklauso nuo jų politinio liberalizmo matricos ir polemikos su neliberalių žmonių įsitikinimais. Jie moralės filosofais tampa prie neliberalių moralinių įsitikinimų pridurdami savo kritiką. Jie net gali laikytis neliberalių įsitikinimų, bet tik būtinai turi sakyti, kad tai kritinės minties paliesti įsitikinimai. Liberalizmo atveju neįmanoma aiškiai pasakyti, kada veikia moralinis, o kada politinis liberalizmas. Kritikuodami neliberalius moralinius įsitikinimus liberalai nepasako nieko naujo, ko nežinotume iš jų politinio liberalizmo koncepcijos. Abortai ir eutanazija gali būti leidžiami dėl politinių priežasčių, net nepradėjus moralinės diskusijos. Tai sukuria dar vieną svarbų liberalizmo paradoksą. Politiniu lygmeniu liberalai sako, kad jų tapatumas gali būti surastas moralės lygmeniu, bet šio lygmens liberalizmas tik kartoja politinio lygmens liberalizmą. Papildant Böckenförde'o mintį, galima teigti, kad liberalų moralės filosofija priklauso nuo jų politikos filosofijos. Liberalai neturi ne tik to, ką Böckenförde'as vadina „moraliniais resursais“, bet ir savo atskiros moralės filosofijos.

Jeigu liktų tik liberalų moralės samprata, tai neliktų jokios moralės. Todėl jiems būtinai reikia neliberalių piliečių moralinių įsitikinimų, kuriuos būtų galima kritikuoti, atmesti ir neutralizuoti. Kadangi nuo pat pradžių liberalai mano, kad neįmanomas visuotinis sutarimas dėl moralės, ir sutarti

galima tik dėl politinių principų, politika nuo pat pradžių suvokiama kaip patikimas moralinių ginčų sprendimo įrankis. Iškilus moraliniu vadinamam ginčui, liberalai visada siūlo politinį sprendimą – leisti gyvuoti besiginčijantiems požiūriams su sąlyga, kad jie yra individo pasirinkimo rezultatas. Jeigu kas nors sako, kad liberalai turi savo moralės filosofiją, o ne tik jos kritiką, turi įrodyti, kad jie gali apie moralę pasakyti ką nors daugiau, negu jų kritikuojamų požiūrių šalininkai. Tačiau jie niekada apie moralę neapasako nieko daugiau, negu oponentai, nes tik toleruoja skirtingų moralinių įsitikinimų konfliktus. Jie nepritaria tik tiems, kurie nepritaria jų nuomonei sprendimą palikti individams. Liberalai pirmiausiai yra politiškai nešališki, ir tik po to ryžtasi kalbėti apie moralės reikalus. Jie turi politinio teisingumo sampratą, bet neturi moralės sampratos.

Liberalų postuluojuama individo samprata nurodo į jokie moralinio ir politinio tapatumo nepažįstančią, tačiau bet koki tapatumą įgyti, keisti ir peržiūrėti galinčią būtybę. Tai lyg metafizinis liberalizmo principas, kurį politikos filosofai vadina „atomizmo“ vardu. Perkeltas į politiką ir moralę šis principas reiškia žmogaus teisių išskėlimą prieš pareigas. Tai pagrindinis liberalų moralinio ir politinio mąstymo principas: bet kuri visuomenė turi būti vertinama individo teisės rinktis jam patinkančius dalykus požiūriu. Žmogaus teisės liberalai išveda iš moralinio ir kultūrinio tapatumo, neturinčio individo idėjos. Tayloro žodžiais, liberalios žmogaus teisės reiškia, kad „bet kuris pasirinkimas yra lygiai suderinamas su laisvės principu ir juo remiantis jokie sprendimai negali būti pripažinti geresniais ar blogesniais“ (Taylor 1985: 196). Pratešus šią mintį, galima

sakyti, kad liberalus moralės subjektas neprivalo rinktis liberalizmo moralės. Jis pagrįstai, niekaip nepažeisdamas individo laisvės principo, gali rinktis neliberalų įsitikinimus. Tai reiškia, kad iš liberalios individo sampratos nebūtinai seka liberali moralės samprata. Vadinamasis moralinis liberalizmas grindžiamas tuo pačiu principu, kaip ir politinis liberalizmas – piliečiai gali rinktis bet kurias jiems patinkančias pažiūras. Liberalai gina žmogaus teises, bet neturi jomis ginamo moralės kodekso.

Liberalų individo samprata leidžia neliberalius laisvės įprasminimus. Nuosekliai laikantis šios sampratos nebūtina būti liberalu, panašiai kaip politinį liberalizmą ginantis žmogus nebūtinai turi laikytis liberalų moralinių įsitikinimų. Šiuo požiūriu liberalizmas yra paradoksali filosofija. Gindami politinį liberalizmą, piliečiai turi teisę nebūti liberalais. Panaši situacija kartojasi ir moralinio liberalizmo atveju. Iš liberalios individo sampratos nebūtinai seka moralinis liberalizmas. Politinis liberalizmas užtikrina žmonių teisę gyventi pagal savo gėrio ir blogio sampratą, tačiau vos tik liberalai pabando surasti savo moralinių tapatumą grindžiančią idėją, paaiškėja, kad jie mąsto remdamiesi abstraktaus individo prielaida, kuri leidžia nebūti liberalu. Iš liberalizmo filosofijos prielaidų neseka liberalizmas. Žmogaus teisės liberalai gina tam, kad piliečiai galėtų gyventi pagal savo įsitikinimus. Laisvas pilietis gali rinktis ir liberalius, ir neliberalius įsitikinimus.

Filosofija ir ideologija

Klasikiniai filosofai žinojo, kad negali surasti išminties, ir todėl siūlė apsiriboti jos ieškojimu. Liberalūs filosofai mano, kad išmintis yra tapati liberalizmui. Tai dogma-

tiškas įsitikinimas, filosofiją paverčiantis ideologija. Liberalūs filosofai suvokia, kad jų kuriamos teorijos nenurodo į tai, ką klasikiniai filosofai vadino išmintimi, bet toliau vaizduoja jos ieškojimą. Liberalizmo politinė filosofija pagrįsta istorijos filosofijos prielaida apie pažangos ir liberalizmo tapatumą. Hegelio žodžiais, „pasaulinė istorija yra laisvės suvokimo plėtotė“ (Hegelis 1990: 472). Tačiau liberalų istorijos filosofija prieštarauja jų politinei filosofijai. Kaip politikos filosofai liberalai vengia į absoliutumą pretenduojančių teiginių, tačiau kaip istorijos filosofai sako žiną net pasaulio istorijos vystymosi kryptį. Pirmuoju atveju jie yra skeptikai, o antruoju – dogmatikai. Liberalų istorijos filosofija yra ne tik filosofija, bet ir politinis tikėjimas. Liberalai tiki, kad liberalizmo pažanga reiškia žmonijos pažangą. Kaip politikos filosofai jie viskuo abejoja, bet kaip istorijos filosofai tiki dogmomis.

Liberalų politinė filosofija yra įkalinta abejotinos reputacijos istorijos filosofijos prielaidose. Liberalizmas nepagrįstai, vien tik remiantis tikėjimu, suvokiamas kaip politinės, socialinės ir kultūrinės pažangos sinonimas. Nors liberalai nemėgsta kalbėti apie istorijos reikšmę individo moraliniam tapatumui, jų politinė filosofija yra suaugusi su politiniu tikėjimu istorijos pažanga. Jie būtinai turi pripažinti, kad istorija daro pažangą liberalizmo nubrėžta kryptimi. Šiuo atveju liberalizmas suvokiamas kaip religijos pakaitalas. Tai būdinga ne tik liberalizmui, bet ir visoms moderniosioms ideologijoms, kurios nesilaiko vien tik filosofinių argumentų jėga, bet reikalauja pilietinės religijos, kaip tai suprato Rousseau. Šio autoriaus žodžiais, „egzistuoja grynai pilietinis tikėjimo išpažinimas“ (Ruso 1979: 261). Nepaisant viešai rodo-

mos pagarbos minties laisvei, modernieji liberalai yra politinio tikėjimo dogmatikai. Liberalizmas grindžiamas tikėjimu jų išpažįstamos pasaulio sampratos pranašumu. Liberalus individas pakeičia religijos Dievą, individo laisvė pakeičia moralę ir galiausiai lieka tik naujumo siekis, kaip tai yra apibūdinęs Schmittas: *stat pro ratione Libertas et Novitas pro Libertate* (Schmitt 2014: 180). Liberalai mano, kad ateitis žada daugiau laisvės negu praeitis. Tačiau tai tik politinis tikėjimas, o ne filosofija. Negalėdami filosofiskai įrodyti liberalizmo pranašumo, jo šalininkai šį trūkumą gali ištaisyti tikėjimu. Nors naujumas niekada savaime nereiškia pažangos, jų politinė filosofija pagrįsta tikėjimu, kad laisvė naujiems ir neįprastiems dalykams yra svarbiausias žmogaus ir visuomenės gyvenimo tikslas. Nuo Millio laikų liberalūs filosofai kalba apie ekscentriškumu grindžiamą moralę. Jie remiasi Paulo Feyerabendo visai kita proga naudotu *anything goes* principu. Tačiau filosofinis *anything goes* sukuria liberalizmui tapatumo problemų. Pripažinus, kad tinka bet kas, galima sakyti, kad tinka ir liberalizmo peržengimas. Jo oponentai gali sakyti, kad atsiribojimas nuo liberalizmo yra geras filosofinis sumanymas.

Liberalių filosofų kūrybiškumas nėra susijęs tik su liberalizmo filosofija. Šis kūrybiškumas gali būti pajungtas bet kuriai filosofijai. Kritiškai maistančių žmonių neištikimybę liberalizmui galima įveikti tik griežtai nustatytomis dogmomis. Liberalai gali kritikuoti bet kurią kitą ar savo pačių dogmą, tačiau ši kritika negali būti tokia didelė, kad sunaikintų jų pačių tapatumo požymius. Savo kritiką liberalai turi sustabdyti ties visiems pažįstamų dogmų riba. Schmittui atrodė, kad liberalai neturi savo politikos sampratos ir gyvena tik jos

kritika (Schmitt 2007: 70). Šis autorius pastebėjo tik vieną problemišką liberalizmo filosofijos bruožą. Jis nepastebėjo, kad politinis liberalizmas sulygina liberalų ir neliberalų pažiūras. Šį reiškinį pamatyti trukdo išskirtinis liberalų polinkis diskutuoti apie savo filosofijos tapatumo pagrindus. Tačiau filosofai niekada neranda nepajudinamų tapatumo pagrindų. Ši uždavinį įmanoma įgyvendinti tik remiantis politine ideologija. Liberalizmo politinė filosofija savo tapatumą išsaugo ne savo pačios, bet už jos stovinčių ideologijų dėka.

Liberalizmo filosofija egzistuoja tik todėl, kad liberalais vadinami piliečiai turi savo ideologiją. Tai, kas filosofijos istorikams atrodo kaip ilgo tyrinėjimo reikalaujanti liberalizmo tapatumo problema, nesunkiai išsprendžiama vienu pasirinkimu – piliečiams pareiškus ištikimybę liberalizmo ideologijai. Liberalūs filosofai visada nori kažko daugiau negu ideologija, tačiau be pastarosios niekada neapgintų savo filosofinio tapatumo. Liberalizmo politinė filosofija nėra vien tik filosofija, bet būtinai nurodo į ideologiją. Už šios filosofijos visada stovi politinis tikėjimas. Perfrazuojant vieno Ronaldo Dworkino straipsnio pavadinimą, galima sakyti, kad liberalai negali filosofškai įrodyti savo doktrinos tapatumo ir todėl diskutiją baigia pasiūlymu „geriau tuo tikėkite“ (Dworkin 1996). Visus liberalizmo politinės filosofijos paradoksus galima išspręsti remiantis ideologija. Vos tik liberalai susiduria su nesibaigiančia kritika, jie randa vienintelį patikimą pagrindą – ideologiją, kuri padeda išlikti moralinio ir politinio tapatumo praradimo situacijoje. Liberalizmo filosofija susiduria su didelėmis tapatumo problemomis ne todėl, kad liberalizmas tapo pagrindiniu demokratijos veikėju, bet

todėl, kad niekada taip ir nepajėgė sukurti savarankiškos moralės ir politikos filosofijos. Politinio liberalizmo atveju liberalai turi sutarti su neliberalių įsitikinimų žmonėmis, o moralinio liberalizmo atveju jų pažiūros priklauso nuo jų kritikos.

Liberalai sako ieškantys sutarimo, tačiau jų filosofiniai darbai rodo priešingą dalyką – jie iš tikrųjų ieško nesutarimų. „Naujas ėjimas“ jų kalbiniame žaidime suvokiamas kaip laisvos minties, o tai reiškia – liberalizmo požymis. Susidurdami su neišsprendžiamomis moralinio ir politinio tapatumo problemomis, liberalai savo filosofinį tapatumą gali pagrįsti tik ideologiniais pareiškimais. Tik ideologija gali užtikrinti jų filosofijos tapatumą. Negalėdami įrodyti, kad politinės laisvės reikalui geriau tarnauja liberalai, o ne jų kritikai, pirmieji savo tapatumą gali pagrįsti tik kasdienio politinio gyvenimo dogmomis. Po Rawlso *Politinio liberalizmo* liberalai turėjo vienintelį patikimą savo filosofinio tapatumo formavimo kelią – moralinį liberalizmą. Tačiau ši jų tapatumo užtikrinimo strategija taip pat yra pasmerkta nesėkmei. Moralinis liberalizmas negali sukurti patikimų liberalizmo filosofijos tapatumo pagrindų, nes pagrįstas ta pačia matrica, kaip ir politinis liberalizmas. Savo struktūra moralinis liberalizmas kartuoja politinį liberalizmą. Nei politinis, nei moralinis liberalizmas negali sukurti liberalizmo tapatumo pagrindų. Abiem atvejais liberalams reikia neliberalų.

Rawlsas klysta manydamas, kad moralinis individualizmas skiriasi nuo politinio liberalizmo. Abiem atvejais susiduriame su ta pačia argumentų kūrimo matrica. Politinis liberalizmas sulygina liberalus ir neliberalus, ir pasidaro neįmanoma paaiškinti, kodėl jį dar galima vadinti liberalizmu. Moralinio liberalizmo šalininkai

negali paaiškinti, kuo skiriasi liberalų ir neliberalų moralės samprata. Iš liberalų įsitikinimo, kad kiekvienas žmogus gali gyventi remdamasis savo gėrio samprata, savaime neseka liberalizmo moralės filosofija. Liberalai neturi savo, tik jiems būdingos moralės filosofijos. Susiduriame su dviem liberalizmo filosofijos paradoksis. Moralinio tapatumo problemas liberalai nori išspręsti nuorodomis į politiką, bet pastaroji būtinai nurodo į moralę. Nei politiniu, nei moraliniu lygmeniu liberalai negali įrodyti savo tapatumo. Ne jie sugalvojo, kad visuomenė turi būti grindžiama bendra politinio teisingumo koncepcija, kurią pripažįsta visi skirtingų įsitikinimų žmonės. Kaip ir ne jie sugalvojo, kad žmonėms uždrausta žudyti, vogti, meluoti ir trokšti svetimo turto. Tai neliberalių epochų žmonių moraliniai įsitikinimai, kuriuos liberalai tik nevykusiai bando paversti savo moralės filosofijos pagrindu.

Išvados

Liberalizmo politinė filosofija susiduria su keliais paradoksis. Pirmą, politinis liberalizmas sulygina liberalus ir neliberalus. Remiantis politinio liberalizmo koncepcija neįmanoma pasakyti, kuo liberalai skiriasi nuo neliberalų. Antra, iš liberalų moralės filosofijos nebūtinai seka politinis liberalizmas. Iš moralinio individualizmo principo nesunkiai galima išvesti bet kurią kitą politinę filosofiją. Trečia, liberalų moralės filosofija pasižymi esminiais trūkumais, kurie gali būti įveikti tik pasitelkiant neliberalių moralinio mąstymo tradicijas. Liberalai neturi savo moralės kodekso. Jų mėgstama moralinių įsitikinimų kritika negali būti suvokiama kaip pozityvi moralė. Ketvirta, kurdami savo politinę filosofiją,

liberalai yra ne filosofai, bet ideologai. Jų politinė filosofija laikosi ne filosofiniais argumentais, bet politiniu tikėjimu. Tai, kas vadinama liberalizmo filosofija iš tikrųjų yra politinės teologijos variantas. Kitais žodžiais tariant, liberalizmo politinė filosofija nėra filosofija.

Liberalai neturi savo tik jiems būdingos politikos sampratos, nes jų ginamas politinis liberalizmas turi būti pripažintas tiek liberalių, tiek neliberalių įsitikinimų žmonių. Tai sunaikina liberalų politinės filosofijos išskirtinumą. Remiantis Rawlso politinio liberalizmo samprata, galima teigti, kad liberalai save sulygina su neliberalais, taip užtikrindami politinio pliuralizmo, laisvės ir lygybės principų apsaugą. Tačiau šitaip jų politinė filosofija virsta visai visuomenei tinkančia politinio teisingumo koncepcija, neleidžiančia surasti vien tik liberalizmui būdingų tapatumo ženklų. Rawlso politinis liberalizmas rodo, kad aiškiai atskyrus politinį ir moralinį liberalizmą pirmasis nebegali būti liberalų filosofijos tapatumo pagrindas, nes po juo privalo pasirašyti ir neliberalių įsitikinimų žmonės. Vieninteliu liberalizmo tapatumo pagrindu galėtų būti moralinis liberalizmas, tačiau pastarasis nepajėgus atlikti šio vaidmens, nes pagrįstas politinio liberalizmo matrica.

Liberalai dėl keturių priežasčių neturi savo, tik jiems būdingos moralės sampratos. Pirmą, jie neturi kokios nors liberalios dorybių sampratos. Jų tapatumo pagrindas yra neliberalių dorybių ir jų hierarchijų kritika. Tačiau kritika negali būti moralės filosofijos tapatumo pagrindas. Antra, kritikuodami neliberalius moralinius įsitikinimus, liberalai mąsto pagal jų politinio liberalizmo koncepciją grindžiančią teisingumo sampratą – skirtingų moralinių įsiti-

kinimų žmonės turi būti traktuojami kaip lygūs. Tai reiškia, kad, negalėdami politiniu lygmeniu užtikrinti savo filosofijos tapatumo, liberalai to paties negali padaryti ir moralės lygmeniu. Trečia, remiantis MacIntyre'o moralės samprata, galima teigti, kad liberalai neturi to, kas paprastai vadinama morale. Jų moralės samprata turi tik du iš trijų būtinų elementų. Jie neturi išugdytos žmogaus prigimties sampratos, be kurios neįmanoma kalbėti apie kokią nors moralinio ugdymosi prasmę. Ketvirta, iš liberalios individo sampratos savaime neseka moralinis liberalizmas, su kuriuo siejamas šios filosofijos tapatumas. Iš moralinio individualizmo principo nesunkiai gali būti išvesti neliberalūs įsitikinimai.

Išskylančias savo filosofijos tapatumo problemas liberalai gali išspręsti tik praktiškai – save susiedami su liberalizmo ideologijai atstovaujančiomis politinėmis jėgomis. Tai reiškia, kad jie dalyvauja ne tik filosofinėse, bet ir politinėse diskusijose. Filosofai negali aiškiai pasakyti, kur prasideda, o kur baigiasi liberalizmas. Liberalūs

filosofai klaidingai mano, kad jų pažiūros laikosi filosofinių argumentų jėga. Tikroji liberalizmo politinės filosofijos galia priklauso nuo visuomeninių, kultūrinių ir politinių sąjūdžių, veikiančių šios ideologijos vardu. Galima teigti, kad liberalizmo filosofijos tapatumas pirmiausia priklauso nuo ideologijos, o ne filosofijos. Liberalūs filosofai paradoksaliai turi jungti minties laisvę ir ideologinį angažavimąsi. Jų tariaimai laisvi filosofiniai samprotavimai yra atremti į politines dogmas. Laisvės vardu veikianti liberalizmo filosofija yra tokia pat dogmatiška, kaip ir plačios blogiausios reputacijos antiliberalios ideologijos. Liberalai mėgsta kalbėti apie minties laisvę, tačiau jie iš tikrųjų gina ne ją, bet jos supratimą formuojantį tikėjimą. Jie labiau panašūs į politinius ideologus, o ne filosofus. Atvirai nerodydami savo politinio tikėjimo pagrindų, jie sukuria filosofinės minties laisvės iliuziją. Liberalų požiūris primena eilinių tikinčiųjų ir teologų požiūrį – siekdami filosofinės tiesos, jie jau turi politinio tikėjimo išpažinimą.

LITERATŪRA

Böckenförde, E., 1976. *Staat, Gesellschaft, Freiheit. Studien zur Staatstheorie und zum Verfassungsrecht*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1976.

Dworkin, R., 1996. Objectivity and Truth: You'd Better Believe it. *Philosophy and Public Affairs* 25 (2): 87–139.

Dworkin, R., 2011. *Justice for Hedgehogs*. Cambridge, Massachusetts, London England: The Belknap Press of Harvard University Press.

Hėgelis, G., 1990. *Istorijos filosofija*. Vertė A. Šliogeris. Vilnius: Mintis.

MacIntyre, A., 1985. *After Virtue: a Study in Moral Theory*. London: Duckworth.

Rawls, J., 2002. *Politinis liberalizmas*. Vertė A. Degutis. Vilnius: Eugrimas, 2002.

Rorty, R., 1991. *Objectivity, Relativism, and Truth. Philosophical Papers*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.

Ruso, Ž. Ž., 1979. *Rinktiniai raštai*. Vertė L. A. Skūpas. Vilnius: Mintis.

Schmitt, C., 2007. *The Concept of the Political*. Trans. G. Schwab. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Schmitt, C., 2014. *Politinė teologija. Politinė teologija II*. Vertė A. Gailius. Vilnius: Versus aureus.

Taylor, Ch., 1985. *Philosophy and Human Sciences. Philosophical Papers*. Vol. 2. New York, Portchester, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press.

PARADOXES OF THE PHILOSOPHICAL LIBERALISM

Alvydas Jokubaitis

Abstract. The aim of the paper is to demonstrate that after the publication of *Political Liberalism* by John Rawls we have to take a fresh look on the problem of the identity of liberal philosophy. Liberals do not have any independent moral and political philosophy. Their philosophical identity is based on a critique of the positions of their opponents and not on any positive doctrine. To gain a better understanding of the philosophy of liberalism we have to investigate the relationship of this philosophy with illiberal doctrines. Liberal moral and political philosophy is dependent on the objects of its critique. Liberal philosophy faces four paradoxes: 1) political liberalism equates illiberal and liberal political positions and this is the reason why the identity of liberal political philosophy remains elusive; 2) liberals advocate moral individualism, however, this individualism does not necessarily lead to moral philosophy of liberalism; 3) liberal moral philosophy has gaps which can only be filled with elements of illiberal moral philosophies; 4) liberals cannot establish their identity with philosophical arguments, they can only do this with the help of ideology. What today goes by the name of the philosophy of liberalism is a version of civil religion.

Keywords: political liberalism, moral liberalism, ideology, civil religion

Įteikta 2016 m. birželio 8 d.